

Șos. Iancului 59, București 4

**ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԵՆ,**

1915 – 1918

Բ. ՀԱՏՈՐ

Գին 100 լե^ր
Գաւառ 120 >
Արտասահման 1 Տոյար

ՊՈՒՔՔԵՇ
Տպ. «Հայ Մամուլ»
1939

Cafeaua
„O T O M A N“

ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ ԵՂԲԱՐՔ

**Singură în calitate
 nutritivă și excelentă
 la gust
 Cafeaua „Otoman“**

Ռահար, Հալվա, Պօնացն
 Շօֆուար, Անուշեղեն, սիրոբ

Bucureşti — Str. Carol 41 — Telefon 3.61.71

P r e f e r a ț i

m a r c a

m o n d i a l ă

d e R A D I O

T E L E F U N K E N

Նախընթեցէք համաշխարհային համբաւ վայելող սոյն Ռատիօները

ԱՐԱՔԵԼ Մ. ՔԷԶԵԱՆ

Șos. Iancului 59, București 4

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՀԵՐՈԱՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԵՆ

1915 – 1918

Բ. ՀԱՏՈՐ

1939

Տպ. «Հայ Մամուկ»
Ար. Եփիսօփուլ Ռատու 15 Պուերէ

Ս Ր Տ Ա Զ Օ Ն

Ա Յ մ ո ռ ա ն ա լ ի յ ի ւ ս ա տ կ ի ն

Մ օ ր ե ղ բ օ ր ս

Ա.Ի.Ա.ՔԵԼ ԽԱՆԱԶԱՏԻ

Ներհուն իրաւաբանին, գրկուածներու հօր եւ անձնազո՞ն յևափոխականին, որ թթ. մոլեխանձ կատադրեան գոհուեցաւ, 1915ի եղեռնին լեզուն մկրատուելէ Խթ, հրկիզուելով Պելիստինի (Մալաթիա) մեջ:

Ա. Ք.

ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԵՆ

Բ. Հ Ա Տ Ո Ր

Ը. Մ Ա Ս

ԶԵՅԹՈՒՆՑԻ ԱՐԹԻՆ

Հեռնորդին՝ այսպէս անակնկալ ու հերոսական խոյանքով մը, Պոլսոյ մէջ, բռնակալութեան սրտին վրայ ցցուած, արծուային յեղակարծ շարժումով մը, Յասմիկը Թալաթի հրէշային ճիրաններէն խլեց ու նետեց ազատութեան ճամբուն վրայ, ուրկէ ան՝ ինչպէս տեսանք, գնդապես Հօֆմանի և Էսմայի հետ փախաւ արտասահման։

Բայց ուրկէ՛ ուր և ի՞նչպէս յայտնուեցաւ Արթին — Յարութիւն — Պոլսոյ մէջ. հրաշալի գերակատարութիւնով մը, Գերմանացի սպաներու հետ և անոնց պաշտօնական տարազովը զրահուած, երբ մենք զայն թողինք առուապանքի ճամբուն վրայ, «Մուրատ» թուրքի անուան տակ թագնուած, և ենթակայ ոստիկանական րուն հալածանքի մը, որուն ձերբակալութեան անյաջող աշխատանքները, կատաղութեան ալիքներ կուտակած էին հայակեր ու ջարդարար թուրք ոստիկանութեան գլխուն վրայ:

Կ'արծէ, որ փոթորկալի և ալեծուփ կեանքի մը գօտեմարտը ապրող խորհրդաւոր ու նոյնքան հերոս այդ երիտասարդին հետքալենք, անոր անցեալ ու ներկայ կեանքին հարուստ դրուագները յանձնելու համար գրքին, սկսելով Գոնիայի զինուորական հիւանդանոցէն, ուր ճանչանք զինքը, ու գիտենք թէ, անոր անձը փրկելու մարդարիրական ձեռնարկը, դէպի դժրաղղութիւն քշեց երկու անձնուէր հայու զաւակներ. Տոքթ. Սմբատը իր խօսեցեալին Յասմիկի հետ:

Ան՝ առառու մը կանուխ, նոր ճեղքուող արշալոյսին մթնշաղովը, Պոլիս մեկնելու և մասնագիտական իր դարմանումը հոն լրացնելու համար հապճեպով ճամբու դրուեցաւ, իրեն իմաց տրուելով իր կացութեան փափուկ ու վաանգաւոր պայմանները, որոնց առջե պէտք է ըլլար խիստ աչալուրջ, խիզախ ու գաղտնապահ։

Յանկարծական այս կարգադրութիւնը, թէև փրկարար, բայց իրականին մէջ, չէր համապատասխաներ Արթինի առողջական վիճակին, թէև հակառակ ատոր, ան կրցաւ ինքնամփոփուիլ, կշռելով իրեն սպառնացող վտանգին ծանրութիւնը, ու նետուեցաւ պայքարին մէջ։

Ու հիւանդանոցէն տրուած զինուորական ճմոթքուած վերարկուի մը մէջ փաթթուելով, ուղեւորեցաւ դէպի կայարանու ին՝ իրեն շռայլուած խնամքներուն ու հանգիստին բարերար ազգեցութեանը տակ, թէև կազդուրուած էր, բայց ընդհանուր տկամարդիւն մը դեռ կը ջլատէր իր ամբողջ կազմը։ Ոտքերը

կը կթուաէին, մկանունքը կարծես շարժելու կ'անճրկէր, բայց հոգեպէս միշտ կորովի, ինչպէս նաև ներքին խորունկ դառնութենէ մը հալածական, քալեց դէպի անձանօթը, առանց կաթիլ մը ուրախութեան, զոր բնականօրէն պէտք էր զգար, իրեն չնորհուած աղատութեան համար: Նախազգացումը, որ զինքը միշտ առաջնորդած էր, այս անգամ ալ կը զգացնէր իրեն, թէ արուած այդ աղատութիւնը խարուսիկ էր Բայց ի՞նչ օգուտ, որ տրուած հրաժանը և եղած կարգազրութիւնները, կը պարտադրէին զինքը, գոնէ այսպէս կը տրամաբանէր ինք, անպատճառ Պոլիս երթալու:

Ո՞րն էր աւելի ապահովն ու ճիշդը, անսա՞լ իր նախազգացումին, և շեղի՞լ այդ նպատակէն, թէ անսալ տրուած հրաժանին, և դիմել ցոյց տրուած տեղը: Հակամարտ այս մտածումներն էին որ ծնունդ կուտային իր մէջ ալեկոծող դառնութեան, ուրկէ հալածական քալեց ան, բնազդօրէն մինչեւ կայարան:

Մոււաքէն ներս աեղի ունեցող պաշտօնական քննութիւն մը, որ իր ձեռքն եղող փաստաթուղթերուն օրինականութիւնը կը հասատէր, արտօնեց իրեն, մտնելու կառաջար Բայց հոն՝ մեկնելու պատրաստուող գնացքին առջեւ, նոր վարանում մը ունեցաւ, նոր ենթադրութիւններու ծնունդ տալով. որոնք հարկազրեցին զինքը կենալ...: Անծանօթ Պոլիսին պատճառելիք բոլոր անպատեհութիւնները եկան ցցուեցան իր մտքին առջեւ: Մանաւանդ վախով մը համակուեցաւ. երբ մտածեց, թէ ինք թէեւ թուրքի մը անունը կը կրէր, բայց թլիքառուած չէր և բժշկական առաջին քննութիւն մը իսկոյն պիտի մերկացնէր իր Քրիստոնէի հանգամանքը...:

Այս պայմաններուն առակ, անմտութիւն նկատեց ան, երթալ Թուրքիոյ մայրաքաղաքը, որ միենոյն ատեն հայութիւնը մահացնող հրդեհին, ու անոր լափլիզող բոցերուն խառնարանն էր...:

«Մոււրատ», իր կեցած տեղէն քանի մը քայլ ես ընկրկեցաւ, մինչեւ հասաւ վանդակորմին, որուն կրթնելով, ալ աւելի խորացուց իր հաշիւները, որոնք տակաւ զինքը կը նուաճէին, ան-

յուսութեան ու լքումի նոր մառախուղի մը մէջ քշելով, ուր կորուսա միայն կը տեսնէր, անիմասա ու անարժէք կորուսա մը, որուն հետ չէր հաշտուեր...:

Կառաշարը իր մեկնելու առաջին նշանը տուած էր արդէն, բայց երբեք կարելորութիւն չտուաւ այդ կոչին Խումբ առ խումբ վազող զինուորներ ու ժողովուրդը, կը լեցուէին անոր բաժնեակները, նոյնիսկ խռնուելով դուրսը, անցքերուն ու սանդուխներուն վրայ. Արթին իր տեղը գամուած, անտարբեր ակնարկներով, զիտեց բոլոր այդ շարժումները: Ոչ ոք հետաքրքրուեցաւ իրմով: Ամէնքը զինքը կեանքէն ձանձրացած ունայնամիտ մը կամ մտագար մը կարծեցին, թայց ահա՛, իրեն ազատութիւն չնորհող մեծանձն Սելձուգն էր որ դարձեալ իրեն օգնութեան փութաց:

Արթին, անյուսութեան վարանոտ ու մութ այդ խոհանքին մէջ պարտուած՝ չէր համարձակեր առաջ կամ ետ շարժելու որոշումը տալ, առանց մտարերելու նաև երրորդ վտանգ մը, որ անտարակոյս, կառաշարին մեկնումէն ետք, հոն, տեղւոյն վրայ գտնուող զինուորական իշխանութեան կողմէ պիտի հարուածէր զինքը, յանկարծ իր ուսին ձեռքի մը հպումը զգաց և սթափելով իրեն դարձաւ: Իր մեծ բարերարն էր, բժիշկ Ապտուլահ պէյը, որ ժպտադէմ ու վճռական երեւոյթով մը.

— «Մուրատ», գոչեց, «ի՞նչ կեցեր ես, գնա՛ դէպի ձախ, հոն ուր կառաշարը կը վերջանայ, իմ սպասաւորս՝ ծերուկ Քիւրա Ալին պիտի գտնես, հետեւ իրեն. ուր որ քեզ առաջնորդէ», ըսաւ ու արագաքայլ հեռացաւ:

Գերեզմանին մութ խորշն ու մահուան դաժանութիւնը երեւակայող Զէյթունցիին համար, ոյժի ու կորովի նոր աւիշն էր որ մարդասէր բժիշկը ներարկեղ անոր երակներէն ու հոգիչն ներս Արթին իսկոյն իր զիրքը լքեց ու զիմեց գէպի ցոյց տրուած կողմը: Ոչ ոք տեսաւ անոնց այս տեսակցութիւնը, ու կառաշարին մեկնումի վերջին շարժումներուն հետ, առանց նշմարուելու, անոնք հեռացան կայարանէն:

Քաղաքէն դուրս, դէպի դաշտ երկարող այգեստաններու

ծալրը, ձորակի մը կողերուն փակած, թրքական հինաւուրց ամառանոցի մը մէջ էր որ ապաստան գտաւ Արթին, իր առաջնորդը Ալի, Հայտարանցի «Ալէվի» Քիւրտ մըն էր, որ իր կնոջ հետ, այդ շէնքին ու այզեստաններուն միակ պահապանն էր։
Արթին, քանի մը շարժուան մէջ, անոնց և բժիշկ Ապտուլ-

Սելնուզ բժիշկ Ապտուլան պել

լահի գուրգուրանքներուն տակ, ա'լ աւելի կազդուրուեցաւ և իր բնական առողջութիւնը գտաւ։

Բայց Տոքթ. Ապտուլանի այս նոր բարերարութիւնը ուրիշ որոշ նպատակ մը ես ունէր։ Ա՛ն ալ Արթինի մտածումներուն զուգընթաց, անոր Պոլիս մեկնելուն կողմնակից գտնուած չէր իր մտքէն ու աեսողութենէն ես, չէր վրիպած Արթինի անթլիատ ըլլալու պարագան, ուզած էր իր գործը կատարեալ դարձնել, ա-

որուն, իր բարերարեալին ձեռքը տրուած ինքնապաշտպանութեան միջոցը, անրաւարար ու թերես աւելի վտանգաւոր պիտի ըլլար: Ու երբ անոր Պոլիս ճամբուիլը իմացաւ, փութաց շեղեցնել զայն իր ճամբէն, վերստին առնելով զայն իր հոգածութեան և խնամքին տակ:

Սելձուգ բժիշկը, Արթինի հանգիստի այդ քանի մը շաբաթներուն, Քիւրս Ալիի գաղտնապահ խնամքին տակ, հասսաւ իր ժամադրութեան, թիվատելով հայուն տղան, այսպիսով լրացնելով անոր շուայլած իր բարերարութիւնը:

Եւ սակայն, հակառակ բոլոր այդ կանխամիջոցներուն, մարդասէր բժիշկը երբեք կողմնակից չեղաւ Արթինի Պոլիս մեկնելուն:

— Պէտք եղած փաստաթուղթն ունիս, անունիդ հետ, մկրտութիւնով ֆիզիքապէս ալ իսլամացար, բայց միշտ կը յանձնարարեմ թուրքիոյ մայրաքաղաքէն հեռու մնար: Գնա՛ Տաւրոսի լեռնային շրջանը, և ջանա՛ լեռնական հարեւաններու քով ապաստան գտնել: Այսպէս խրատած ու ճամբու գրած էր զայն . . . :

Անորոշութեան վիճէն ազատուած, դէպի անծանօթը, բայց յոյսին առաջնորդող աստղին ապաւինած, «Մուրատ» մտաւ Գոնիայի ծովածաւալ դաշտը, աչքերը յառելով հեռուն ցցուող ամպածրար Տաւրոսի գագաթներուն, և քալեց առաւտէն մինչեւ գիշեր . . . :

Քովն եղող պաշտօնագրերը, թէև իր անձը ապահովութեան մէջ դրած էին, բայց ան նախընտրեց քալել միշտ ճամբաներէն հեռու, արտերու, ձորակներու ու րյակներու անթափանցելի արահետներէն, խարազանուած առանձնութենէն, ձանձրոյթէն, վշտերէն ու անոնց պատճառած դառնութենէն: Երկու օրուան մէջ, քամիներու շունչով կտրեց անհաւատալի հեռաւորութիւն մը, ինչ որ առողջ մարդիկ գուցէ, չպիտի կրնային ընել:

Իրիկուն էր, ժամանակին ու միջավայրին վտանգներուն դէմ պաշտպանուելու և գիշերը ապահով անցընելու համար սովորականին պէս, դաշտէն շեղելով բարձրացաւ շրջակայքին իշխող

ռարձունքի մը վրայ, ուր դիւրութիւնով գտաւ այդ ապաստանարանը: «Մուրատ» իր յոգնաբեկ մարմինը տեղաւորեց հոն, և սկսաւ ուշադրութիւնով խուզարկել շրջակայքը, որ իրիկնամուտի ցոլքերուն տակ, երանգաւոր պաստառի մը երեւոյթը կը պարզէր:

Բայց ինքը անոնցմով չէր ներշնչուեր: Իրեն համար կարեւորը՝ վաղուան ճամբան և երթալիք տեղը որոշեն էր: Նայուածքը Տաւրոսի լեռներուն յառած: Իրը ուսեալ մարդ, դիւրաւ կատարեց իր ճշտումներն ու որոշեց վաղուան առնելիք իր քայլը: Աջին, Պաղասատի գծի երկայնքին. իրարու ետեէ շարուած էին Գարամանը, էրէյին, Պուլկուրլուն և Բիւզանդայի կիրճը: Զախին՝ Սուլթանիյէի դաշտն ու Նիյաէն, որոնց ընդ մէջէն, ու միշտ հազորդակցութեանց ճամբաներէն հեռու, պէտք է յառաջանար, զէպի Լեռնային Կիլիկիա, զէպի հայրենի սարերը, ուր Քիւրտ Ալիի տուած հասցէներով, կը յուսար վերջնական ապահով ապաստանարան մը գտնել Հայտարանցի ցեղերուն մէջ:

Իր որոշումին վրայ հաստատ յաջողութեան ակնկալութիւնով, մտքի հանդարտութիւնը գտաւ, ու իր ուտելիքի ծրարը բանալով ճաշեց, միեւնոյն ատեն առաջին անգամ, քննելով ու դիտելով Քիւրտ Ալիի կնոջ, ծրարած պէսպիսուն ուտելիքները, և ապահով ու վսահ, փռուեցաւ գետին, քնանալու և կազդուրուելու համար: Հեռուն՝ երկինքին գոգը, արել վերջալոյսի արիւնոտ իր շղարշին մէջ պատանքուած, տառապող մարդկութեան, ու մանաւանդ, մահացող հայութեան տարագրութեան էջերուն մէջ, անէծքի օր մըն ալ կ'արձանագրէր: Ո՛վ գիտէ այդ օրուան մէջ, քանի՞ներ որբացան և այրիացան, ու քանի՞ներ իրենց կուրծքը կոծեցին, ողբալով իրենց սրտահատորները...:

Տառապանքի ու մահուան ճամբուն վրայ, և անոնց սպառնալիքը ապրող բիւրաւորներէն մին էր «Մուրատ», որ այդ ահաւոր ու սե վտանգէն ճողոպրեկու իր ճիգերուն առջե ցնորածուի ու պարտասած ինքինքը յանձնեց մրափին...:

Բայց ի՞նչ մրափ...: Դժոխքի այդ երկրին մէջ ու երկնքին